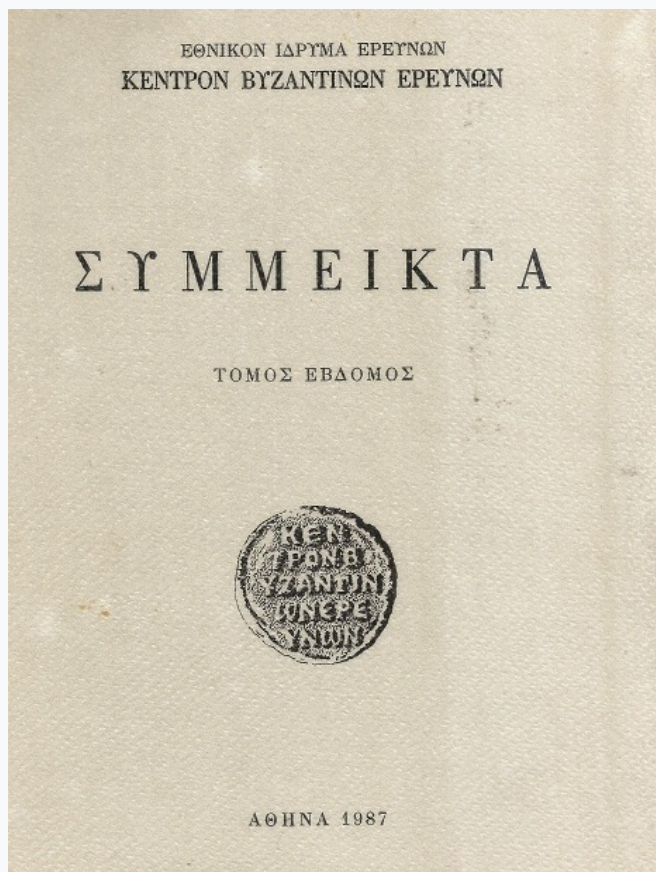

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τόμ. 7 (1987)

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 7

Νέα στοιχεία για τη χρονολόγηση τής
«Βιβλιοθήκης» του Φωτίου

Αθανάσιος ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.714](https://doi.org/10.12681/byzsym.714)

Copyright © 2014, Αθανάσιος ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ Α. (1987). Νέα στοιχεία για τη χρονολόγηση τής «Βιβλιοθήκης» του Φωτίου. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 7, 165–181. <https://doi.org/10.12681/byzsym.714>

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ» ΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ

Ἡ «Βιβλιοθήκη» τοῦ Φωτίου εἶναι κείμενο πού ἀπό τή φύση του προσφέρεται σέ πολλαπλές ἐρευνητικές προσεγγίσεις. Ἡ ποικίλη προέλευση τοῦ παρυσιαζόμενου ὕλικου, ἡ κριτική ἀξιολόγηση τοῦ περιεχομένου τῶν 280 κωδικῶν σέ συνδυασμὸ μὲ τή νεότερικὴ διάρθρωση τοῦ ἔργου, δίνουν στή «Βιβλιοθήκη» μοναδική θέση στὰ πλαίσια τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης τοῦ βυζαντινοῦ χώρου.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ μόνες ἀσφαλεῖς χρονολογίες πού ἔχουμε γιὰ τή ζωὴ τοῦ Φωτίου εἶναι οἱ δύο πατριαρχίες του, 858-867 καὶ 877-886¹. Ἡ χρονολόγηση τῆς γέννησης (810) καὶ τοῦ θανάτου του (893) ἀποτελοῦν ἐπιστέγασμα σειρᾶς συλλογισμῶν τῆς Ahrweiler² καὶ τοῦ Jenkins³, μολονότι οἱ σχετικὲς ἀμφισβητήσεις δὲν ἔχουν ἐκλείψει. Ἔως τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '60 ἦταν κοινὸς τόπος ὅτι ἡ σύνθεση τοῦ ἔργου ἔπρεπε νὰ τοποθετηθεῖ μεταξὺ 855/856⁴. Ἀπὸ τότε ἡ ἀποψη αὐτὴ ἀρχισε νὰ ἀναθεωρεῖται: πρῶτος ὁ Halkin ὑποστήριξε ὅτι ἡ «Βιβλιοθήκη» γράφτηκε κατὰ τή γεροντικὴ ἡλικία τοῦ πατριάρχη καί, συγκεκριμένα, μετὰ τὸ 876⁵. ἐνῶ ἡ Ahrweiler ἄλλαξε

1. V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, τχ. II, Κωνσταντινούπολη 1936, σελ. 72, 100.

2. H élène Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius avant son patriarcat*, BZ 58 (1965), σελ. 348-355, ὅπου καὶ ἀξιολογικὴ κριτικὴ τῆς προγενέστερης βιβλιογραφίας, ἡ ὁποία τοποθετοῦσε τὴ γέννηση τοῦ Φωτίου στὸ ἔτος 820.

3. R. J. H. Jenkins, *A Note on Nicetas David Paphlago and the Vita Ignatii*, DOP 19 (1965), σελ. 244 καὶ σημ. 30 [= *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, Var. Reprints, Λονδίνο 1970, ἀρ. IX]. Τὴ χρονολογία αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἀποδέχεται ὁ Lemerle (P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971, σελ. 179 σημ. 5) καθὼς καὶ πρόσφατα ὁ Treadgold (W. T. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca of Photius* [Dumb. Oaks Studies 18], Dumb. Oaks 1980, σελ. 3 σημ. 14), ὁ ὁποῖος, ὅμως, δὲν παραπέμπει στοὺς προηγουμένους, ὅπως παρατήρησε ὁ N. G. Wilson, *Speculum* 57 (1982), σελ. 944.

4. Κλασικὴ ἡ μελέτη τοῦ F. Dvornik, *The Patriarch Photius in the Light of Recent Research*, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München 1958, Μόναχο 1958, III, 2, σελ. 9 κέ. [= *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Var. Reprints, Λονδίνο 1974, ἀρ. VI].

5. F. R. Halkin, *La date de composition de la "Bibliothèque" de Photius remise en question*, An. Boll. 81 (1963), σελ. 414-417 [= *Etudes d'épigraphie grecque et d'ha-*

ριζικά τὸν προσανατολισμὸ τῆς ἔρευνας μὲ τὴν ὑπόδειξη τοῦ ἔτους 838 ὡς ἔτους σύνταξης τοῦ ἔργου¹. Ἔτσι ἡ «Βιβλιοθήκη» ἐντάχθηκε στὰ νεανικά ἔργα τοῦ Φωτίου. Τὴν ἀποψη τῆς Ahrweiler υἱοθέτησε ὁ Lemerle² ἀλλὰ ὄχι καὶ ὁ Τσαντσάνογλου, ὁ ὁποῖος, ὅπως καὶ ὁ Halkin πρὶν ἀπὸ αὐτόν, θεώρησε τὴ «Βιβλιοθήκη» ἀλλὰ καὶ τὸ «Λεξικὸ» συνθέσεις τῆς γεροντικῆς ἡλικίας τοῦ συγγραφέα τους³. Τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ συμμερίστηκε ὡς ἓνα σημεῖο καὶ ὁ Mango⁴. Ἀπὸ τὴν πρόσφατη βιβλιογραφία μόνον ὁ Treadgold πρότεινε μία ἐπιπλέον χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης», τὸ ἔτος 845, χωρὶς νὰ ἀπορρίψει ἐντελῶς, καὶ αὐτὸ ἀξίζει ἴσως νὰ σημειωθεῖ, τὴν «παραδοσιακὴ» χρονολόγηση 855/856⁵.

Ἰκανὸς ἀριθμὸς μελετητῶν ἀναζήτησε ἐνδειξεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης» στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου, ὅπου ἡ μνεῖα τῆς πρεσβείας πρὸς τοὺς «Ἀσσυρίους» εἶναι σημαντικὴ, ἐφόσον δὲν μένει παρὰ νὰ ὀριστεῖ, χρονικά, ἡ πρεσβεία τὴν ὁποῖαν ἀναφέρει ὁ Φώτιος, γιὰ νὰ θεωρηθεῖ *terminus ante quem* τῆς σύνθεσης τοῦ ἔργου⁶. Ὅμως, ἡ χρονολόγηση τῆς πρεσβείας αὐτῆς εἶναι προβληματικὴ καθ' ἑαυτὴ, ἐπειδὴ δὲν διαθέτουμε κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ μᾶς ἐπιτρέψει μὲ ἀσφάλεια νὰ τὴν ταυτίσουμε μὲ κάποια ἀπὸ τὶς πρεσβεῖες ποὺ ἔγιναν ἐκείνην ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ. Ἄλλωστε, καμία ἀφηγηματικὴ πηγὴ, ἑλληνικὴ ἢ ἀραβικὴ, δὲν μνημονεύει συμμετοχὴ τοῦ Φωτίου σὲ πρεσβεία πρὸς τοὺς Ἀραβες⁷. Μία ἄλλη ὁδὸς γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης»

giographie byzantine, Var. Reprints, Λονδίνο 1973, ἀρ. XVIII]. Βλ. παρακάτω καὶ σελ. 173 σημ. 4-5.

1. Ahrweiler, *Sur la carrière*, σελ. 356-361.

2. Lemerle, *Humanisme*, σελ. 37-42, 189-196.

3. Κ. Τσαντσάνογλου, *Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου, Χρονολόγηση-Χειρόγραφη παράδοση* (Ἑλληνικά, παράρτ. 17), Θεσσαλονίκη 1967, σελ. 11-35. Μὲ τὸν Τσαντσάνογλου δὲν συμφωνοῦν ὁ Lemerle (*Humanisme*, σελ. 186-187) καὶ ὁ K. Alpers (BZ 64, 1971, σελ. 71 κέ.). Σημειῶνω ὅτι ὁ Chr. Theodoridis, *Photii patriarchae Lexicon*, τόμ. Α', Βερολίνο - Νέα Ὑόρκη 1982, δὲν ἐπανέρχεται στὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τοῦ «Λεξικοῦ» οὔτε καὶ ὁ K. Tsantsanoglou, *New Fragments of Greek Literature from the Lexicon of Photius* (Πραγμ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 49), Ἀθήνα 1984.

4. C. Mango, *The Availability of Books in the Byzantine Empire, A.D. 750-850*, Byzantine Books and Bookmen, A Dumbarton Oaks Colloquium, Dumb. Oaks 1975, σελ. 40, 42-43 [= *Byzantium and its Image*, Var. Reprints, Λονδίνο 1984, ἀρ. VII].

5. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 16-36. Μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Treadgold συμφώνησε ἐντελῶς πρόσφατα καὶ ὁ H. Hunger, *The Reconstruction and Conception of the Past in Literature*, The 17th International Byzantine Congress, Major Papers, Νέα Ὑόρκη 1986, σελ. 521 σημ. 34· σημειῶνουμε, πάντως, ὅτι ὁ ἴδιος μελετητῆς εἶχε ἀποδεχθεῖ παλαιότερα τὴ χρονολόγηση τῆς Ahrweiler (H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τόμ. Β', Μόναχο 1978, σελ. 8).

6. Βλ. παρακάτω σελ. 167 κέ.

7. Πρβλ. γιὰ τὸν λόγον Τσαντσάνογλου, *Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου*, σελ. 16-17 καὶ Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 34-36· καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς καὶ ἀξιολογοῦν ἄλλη τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία

είναι ἡ διακρίβωση τῶν νεότερων πηγῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντλήσε τὸ ὕλικό του ὁ συγγραφέας, καί, κατὰ συνέπεια, ἡ ἐπισήμανση τοῦ *terminus post quem* τῆς σύνταξης τοῦ ἔργου. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ μέθοδο αὐτὴ θὰ ἐξετάσουμε παρακάτω¹.

Πιστεύω ὅτι ὑπάρχουν ἀκόμη περιθώρια γιὰ μιὰ νέα ἀπόπειρα χρονολόγησης τῆς «Βιβλιοθήκης», ὅπως θὰ προσπαθῆσω νὰ δείξω στὴ συνέχεια. Ἡ ἔρευνα θὰ ἐστιασθεῖ τόσο στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου ὅσο καὶ στὴ σχέση τῆς «Βιβλιοθήκης» μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ πατριάρχου. Θὰ πρέπει, ἴσως, νὰ σημειώσω ἐδῶ ὅτι οἱ ἀπόψεις μου συναντοῦν ὅσα ὑποστήριξε ὁ Mango², μολονότι ἡ «διαδρομὴ» εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ.

Ο ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ»

Καθοριστικὴ θεωρήθηκε γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης» ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Ταράσιο ποὺ προτάσσεται τοῦ ἔργου, καθὼς σ' αὐτὴν μνημονεύεται ἡ πρεσβεία πρὸς τοὺς Ἀσσυρίους (= Ἀραβες): . . . Ἐπειδὴ τῶν τε κοινῶν τῆς πρεσβείας καὶ τῆ βασιλείῳ ψήφῳ πρεσβεύειν ἡμᾶς ἐπ' Ἀσσυρίους αἰρεθέντας ἤτησας τὰς ὑποθέσεις ἐκείνων τῶν βιβλίων, οἷς μὴ παρέτυχες ἀναγινωσκομένοις, γραφῆναί σοι, ἀδελφῶν φίλτατέ μοι, Ταράσιε . . .³. Ὁ πρόλογος, ὅμως, συνδέεται καὶ μὲ τὸν ἐπίλογο τῆς «Βιβλιοθήκης», ὁ ὁποῖος ἀπευθύνεται ἐπίσης στὸν Ταράσιο: . . . Σὺ δ' ὦ τῶν ἐμοὶ κεκοινωνηκότων μητρικῶν ὠδίνων ἐρασμιώτατε, εἰ μὲν (ἡμῶν) ταύτην τὴν πρεσβείαν διαν[ό]ντων τὸ κοινὸν καὶ ἀνθρώπινον καταλάβοι τέλος, ἔχοις τὴν αἴτησιν τῆς ἐλπίδος οὐ διαμαρτοῦσαν, φιλίας τε ἅμα καὶ παραμυθίας ὑπόθεσιν καὶ ἀνάμνησιν⁴. Ἀπὸ τὶς ἀπόπειρες χρονολόγησης τῆς «Βιβλιοθήκης» ποὺ συσχετίζουσαν τὸν πρόλογο μὲ τὸ κυρίως ἔργο, ἡ παλαιότερη καὶ «παραδοσιακότερη» (855-856) στηρίζεται σὲ ἀτυχεῖς συλλογισμοὺς καὶ ἀναλύσεις πηγῶν καὶ ὀρθὰ ἔχει ἀπορριφθεῖ⁵.

1. Βλ. παρακάτω σελ. 173 κέ.

2. Βλ. παραπάνω σελ. 166 σημ. 4.

3. Παραθέτω τὸ κείμενο ὅπως τὸ ἀποκατέστησε ὁ W. T. Treadgold, *The Preface of the Bibliotheca of Photius: Text, Translation and Commentary*, DOP 31 (1977), σελ. 343-349· πρβλ. καὶ τὸ Ὑδίου, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 16-18. Εἰδικὰ γιὰ τὴν παράδοση τοῦ προλόγου τῆς «Βιβλιοθήκης» βλ. παρακάτω σελ. 172 καὶ σημ. 2.

4. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 18 σημ. 4(19).

5. Πρώτη ἡ Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 356-357, ἀναθεώρησε τὴν «παραδοσιακὴν» χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης», γιὰ νὰ τὴν ἀκολουθήσει ὁ Τσαντσάνογλου, *Τὸ Λεξικὸν τοῦ Φωτίου*, σελ. 16-17, ὁ ὁποῖος ἐπιχείρησε πλήρη ἀνασκευὴ τῆς παλαιότερης βιβλιογραφίας. Πρβλ. καὶ Lemerle, *Humanisme*, σελ. 37-42. Σημειώνουμε ὅτι ὁ Dvornik, κυριότερος ὑποστηρικτὴς τῆς «παραδοσιακῆς» χρονολόγησης, προσπάθησε νὰ ἀντικρούσει τὰ ἐπιχειρήματα τῆς Ahrweiler, καταρχήν, καὶ τοῦ Lemerle, στὴ συνέχεια, γιὰ τὴν πρόωμη χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης», ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν

Ἡ πρόωμη χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης» ἀπὸ τὴν Ahrweiler (838) συνδυάζει στοιχεῖα ἀπὸ τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον τοῦ Φωτίου, τὸν πρόλογο τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ τὴν κατάστασι τῆς αὐτοκρατορίας στὰ χρόνια τοῦ Θεοφίλου. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψή της ὁ Φώτιος γεννήθηκε περὶ τὸ 810 —καὶ ὄχι δέκα τουλάχιστον χρόνια ἀργότερα ὅπως δεχόταν ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία— οἱ γονεῖς του ἐξορίστηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος Ε' ἢ τοῦ Μιχαῆλ Β' καὶ ὁ ἴδιος ὁ Φώτιος συμμετεῖχε στὴν ἐκστρατεία τοῦ Θεοφίλου ἐναντίον τῶν Ἀράβων ὡς νοτάριος ἢ ἀσηκρήτης. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκστρατείας αὐτῆς καὶ πρὶν ἀπὸ κάποια ἐπικίνδυνη ἀποστολὴ ὁ μέλλων πατριάρχης συντάσσει τὴ «Βιβλιοθήκη»: τὰ τελευταῖα αὐτὰ γεγονότα τοποθετοῦνται γύρω στὸ 838 (κατάληψη ἀπὸ τοὺς Ἀραβες τοῦ Ἀμορίου)¹.

Ἐπάρχει μία ἀντικειμενικὴ δυσκολία γιὰ τὸ ἔτος 838: οἱ διωξεις τοῦ Θεοφίλου ἐναντίον τῶν εἰκονολατρῶν ἔχουν ἀρχίσει (832/833)² καὶ μὲ ἰδιαίτερη δυσχέρεια θὰ μπορούσε νὰ γίνει δεκτὸ ὅτι ὁ εἰκονομάχος αὐτοκράτορας εἶχε στὴν ἀκολουθία του γνωστὸν εἰκονολάτρη, ὅπως ὁ Φώτιος, ἔστω καὶ ἂν συνδέονταν μὲ μακρινούς συγγενικούς δεσμούς³.

Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ Ahrweiler, σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἐργασίας ποὺ προαναφέραμε, γιὰ νὰ καταστήσει σαφὲς ὅτι ἤδη τὸ ἔτος 837

καθαρὰ ἀρνητικὸ: βλ. F. D v o r n i k, *The Embassies of Constantine-Cyril and Photius to the Arabs*, To Honor Roman Jakobson, τόμ. Α', Χάγη 1967, σελ. 569-576 [= *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Var. Reprints, Λονδίνο 1974, ἀρ. VIII] (καταλυτικὴ ἢ κριτικὴ τοῦ L e m e r l e, *Humanisme*, σελ. 42 σημ. 61), τ ο ῦ Ἰ δ ι ο υ, *Byzantine Missions among the Slavs, SS. Constantine-Cyril and Methodius*, Rutgers Univ. Press (1970), σελ. 285-296 καὶ *Photius' Career in Teaching and Diplomacy*, Bsl 34 (1973), σελ. 216-218 [= *Photian and Byz. Ecclesiastical Studies*, ὁ π., ἀρ. X]. Πάντως ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔχει ἀκόμη ὀπαδούς: S. I m p e l l i z z e r i, *L'umanesimo bizantino del IX secolo e la genesi della "Bibliotheca" di Fozio*, *Rivista di Studi Bizantini e Neocellenici* 6-7 (1969-1970), σελ. 60-61 Ὁ T r e a d g o l d, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 34-36, δὲν ἀπορρίπτει ἐντελῶς τὴν πιθανότητα ἢ πρεσβεία, τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Φώτιος, νὰ ἔγινε τὸ 855, μολοντί θεωρεῖ ὅτι ἡ πρεσβεία τοῦ ἔτους 845 ἀρμύζει καλύτερα σὲ σύγκρισή μὲ τις μαρτυρίες τῶν πηγῶν· βλ. παρακάτω σελ. 170 κέ.

1. A h r w e i l e r, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 348-361.

2. C. M a n g o, *The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios*, *Iconoclasm*, Birmingham 1977, σελ. 139 καὶ σημ. 46 [= *Byzantium and its Image*, Var. Reprints, Λονδίνο 1984, ἀρ. XIII].

3 Ἡ μητέρα τοῦ Φωτίου Εἰρήνη εἶχε μακρινὴ συγγένεια μὲ τὴν οἰκογένεια τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας. Ἡ μαρτυρία προέρχεται, κατὰ κύριο λόγο, ἀπὸ τὴ Συν. Θεοφάνη 174-175 (Bonn) ἀλλὰ ἔχει δημιουργήσει πολλὰ συζητήσια, ἐπειδὴ τὸ σχετικὸ χωρίο περιέχει σημαντικὰ χάσματα. Ἡ A h r w e i l e r, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 354-355, ἀμφισβήτησε τὴ συγγένεια αὐτὴ ἀλλὰ βλ. πλέον τὸ ἄρθρο τοῦ M a n g o, *The Liquidation of Iconoclasm*, σελ. 137-138, ὅπου καὶ γραφικὴ παράστασι τοῦ γενεαλογικοῦ δέντρου τῆς Θεοδώρας. Πρβλ. καὶ Α. Μ α ρ κ ὀ π ο υ λ ο ῦ, *Βίος τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας* (BHG 1731), Σύμμεικτα 5 (1983), σελ. 272-273.

ὁ Φώτιος εἶχε ἀποκτήσει σημαντικό κύρος στήν Κωνσταντινούπολη, μνημονεύει καί τήν ἀναφορὰ πού κάνει ὁ πατριάρχης στόν ἀναθεματισμό του ἀπό τοὺς εἰκονομάχους: . . . ἀνεθεμάτισαν ἡμᾶς χρόνοις μακροῖς πᾶσα σύνοδος αἰρετική καί πᾶν εἰκονομάχων συνέδριον, οὐχ ἡμᾶς δὲ μόνον ἀλλὰ καί πατέρα καί θεῖον ἡμέτερον. . . ἀλλ' ἀναθεματίσαντες εἰς τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον ἡμᾶς ἀνήγαγον καί μὴ θέλοντας. . .¹ Τὸ ἐπιχείρημα, ὅμως, αὐτὸ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐναντίον τῆς χρονολογίας πού προτείνει, διότι εἶναι δύσκολο ὁ Φώτιος νὰ ἀναθεματίζεται τὸ 837 ὡς εἰκονολάτρης καί σχεδὸν ἀμέσως νὰ λαμβάνει μέρος στήν πρεσβεία πρὸς τοὺς Ἄραβες².

Ἡ «Βιβλιοθήκη» θεωρήθηκε πρῶτο ἔργο καί ἀπὸ τὸν Treadgold, ὁ ὁποῖος στήριξε τὸ σκεπτικὸ του στὰ ἀκόλουθα σημεῖα:

α) Ὁ Φώτιος γεννήθηκε, ὅπως ὀρθὰ πρότεινε ἡ Ahrweiler, γύρω στὸ 810³.

β) Εἶναι ἀδύνατο ὁ εἰκονολάτρης Φώτιος νὰ ἔλαβε μέρος σὲ πρεσβεία πρὸς τοὺς Ἄραβες πού εἶχε συγκροτηθεῖ ἀπὸ τὸν Θεόφιλο⁴.

γ) Ἡ πρεσβεία δὲν πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δύο πατριαρχιῶν τοῦ Φωτίου. Ἀκόμη πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στήν πρώτη καί τὴ δεύτερη πατριαρχία, ὅπως καί ἡ χρονικὴ περίοδος ἀπὸ τὴ λήξη τῆς δεύτερης θητείας του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἕως τὸν θάνατό του⁵.

Τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ τρίτου σημείου εἶναι ἀπόλυτα ὀρθό, ἄλλωστε γίνεται ὁμόφωνα δεκτὸ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές⁶. Ἄν ἀποκλειστεῖ τὸ χρονικὸ διάστημα μετὰ τὴ λήξη τῆς δεύτερης πατριαρχίας, ἐπειδὴ ὁ Φώτιος

1. Φωτίου ἐπιστ. 114, 2-6 (Laourdas-Westerink). Πρβλ. Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 352.

2. Ὁ Mango, *The Liquidation of Iconoclasm*, σελ. 136-137, πιστεύει ὅτι ὁ Φώτιος στὸ ἐν λόγω χωρίο ἀναφέρεται, μὲ ρητορικότητα ὕφος, στὶς διώξεις ἐναντίον τῆς οἰκογένειάς του χωρὶς συγκεκριμένο ὑπαινιγμὸ στὴ σύνοδο τοῦ ἔτους 837. Ἄλλωστε ἀγνοοῦμε ἂν πράγματι ἔγινε ἡ σύνοδος αὐτή, τὴν ὁποία μαρτυρεῖ μόνο τὸ Synodicon Vetus § 155, 6-9 (Duffy-Parker). Βλ. σχετικὰ Grumel, *Regestes*, ἀρ. *413, Lemerle, *Humanisme*, σελ. 144 καί σημ. 149 καθὼς καί τὰ σχόλια τοῦ Duffy στήν ἔκδοση τοῦ Συνοδικοῦ (σελ. 131 σημ. 199). Πρόσφατα ὁ W. T. Treadgold, *The chronological Accuracy of the Chronicle of Symeon the Logothete for the Years 813-845*, DOP 33 (1979), σελ. 179-180 θεώρησε πιθανὴ τὴ σύγκληση τῆς συνόδου ἐπικαλούμενος μαρτυρία τοῦ Λογοθέτη (Λέων γραμμ. 221, 13-17 (Bonn)), ἡ ὁποία, ὅμως, εἶναι τόσο γενικὴ ὥστε νὰ ἀποκλείονται παρόμοια συμπεράσματα.

3. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 1.

4. Ὁ.π., σελ. 26· πρβλ. καί προηγουμένως σελ. 168 καί σημ. 2-3.

5. Ὁ.π., σελ. 26, 27.

6. Βλ. Mango, *The Availability of Books . . .*, ὁ.π., σελ. 39· πρβλ. N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Λονδίνο 1983, σελ. 93.

είχε ήδη προχωρημένη ηλικία, ή περίοδος ανάμεσα στις δύο θητείες του στο Πατριαρχείο, ιδιαίτερα μετά την επιστροφή του από την εξορία και λίγο πριν ενθρονιστεί για δεύτερη φορά, δέν είναι όμολογουμένως εύκολο νά άπορριφθει. Προσωπικά, πάντως, ή άποψη πού συμερίζομαι περισσότερο είναι εκείνη πού θέλει τόν Φώτιο νά συμετέχει στην πρεσβεία πρós τούς Άραβες όταν άκόμη ήταν λαϊκός¹.

δ) 'Ο Φώτιος άρχισε και ολοκλήρωσε τή σύνθεση τής «Βιβλιοθήκης» στην Κωνσταντινούπολη². Καί τó επιχείρημα αυτό είναι όρθό. Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι μόνον στο πνευματικό περιβάλλον τής πρωτεύουσας θά ήταν δυνατό νά ολοκληρωθει ένα τόσο μεγαλόπνοο έργο, τó όποιο περιλαμβάνει πολυάριθμες άναφορές στα κρινόμενα κείμενα³.

ε) 'Ο Φώτιος προσφωνεί τόν Ταράσιο «ήγαπημένον άδελφόν» και όχι «πατρικιον και ήγαπημένον άδελφόν»· ή «Βιβλιοθήκη» πρέπει έπομένως νά τοποθετηθει μεταξύ 842-858, όποτε ό Ταράσιος δέν είχε άκόμη λάβει τó άξίωμα τού πατριχίου⁴.

Πρόκειται για επιχείρημα τής Ahrweiler, τó όποιο άποδέχεται ό συγγραφέας⁵. 'Ο Τσαντσάνογλου, όμως, έχει καταρρίψει τήν άποψη αυτή, έφόσον υπάρχουν έπιστολές τού Φωτίου γραμμένες κατά τήν περίοδο τής εξορίας του, στις όποιες ό Ταράσιος άποκαλείται άπλώς άδελφός⁶.

Πάντοτε σύμφωνα με τά λεγόμενα τού Treadgold, ή πρεσβεία, ή όποία έναρμονίζεται χρονικά με τά προηγούμενα σημεΐα, έγινε τó 845, είναι γνωστή

1. "Αν, βέβαια, έγινε ή πρεσβεία και δέν αναβλήθηκε τήν τελευταία στιγμή· βλ. τó σκεπτικό τού Wilson, *Scholars of Byzantium*, σελ. 94.

2. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 26.

3. Βλ. Τσαντσάνογλου, *Τό Λεξικό τού Φωτίου*, σελ. 17 και σημ. 3, 27-28.— MANGO, *The Availability of Books*, σελ. 38-39.— Lemerle, *Humanisme*, σελ. 37 κέ. Μόνον ή Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 360-361 ύποστήριξε ότι ό Φώτιος έγραψε τή «Βιβλιοθήκη» μακριά από τήν Κωνσταντινούπολη βασιμμένος στις σημειώσεις του πού είχε ήδη κρατήσει. Τήν άκολούθησε και ό Lemerle, *Humanisme*, σελ. 42. 'Η ύπόθεση τού Hemmerdinger ότι ό Φώτιος συνέθεσε τή «Βιβλιοθήκη» στη Βαγδάτη, δέν έχει τίποτε ύπέρ αυτής και σωστά έχει άπορριφθει. Βλ. B. Hemmerdinger, *Les "Notices et Extraits" des Bibliothèques Grecques de Bagdad par Photius*, *Revue des Etudes Grecques* 69 (1956), σελ. 101-103.— τού Ίδίου, *Photius à Bagdad*, *BZ* 64 (1971), σελ. 37 (κριτική τού άρθρου τής Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius*), και τού Ίδίου, *Le "Codex" 252 de la Bibliothèque de Photius*, *BZ* 58 (1965), σελ. 1-2. Πρβλ. όμως Τσαντσάνογλου, *Τό Λεξικό τού Φωτίου*, σελ. 27-28, 29-30, Lemerle, *Humanisme*, σελ. 40 σημ. 57 (41), MANGO, *The Availability of Books*, σελ. 38 και Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 13, ό όποιος όρθά χαρακτηρίζει «μύθο» τή θεωρία τού Hemmerdinger.

4. Treadgold, *ό.π.*, σελ. 27.

5. Βλ. Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 359.

6. Τσαντσάνογλου, *Τό Λεξικό τού Φωτίου*, σελ. 30-31.

ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς πηγὲς καὶ σχετίζεται μὲ τὴν ἐκτέλεση ἀπὸ τοὺς Ἄραβες τῶν 42 μαρτύρων τοῦ Ἄμορίου¹.

Τὸ σημαντικότερο, ὅμως, ἐπιχείρημα τοῦ Treadgold γιὰ τὴ χρονολόγησι πού προτείνει εἶναι τὸ ἀκόλουθο: σύμφωνα μὲ παλαιότερη ἄποψη τοῦ Wentzel, τὴν ὁποία ἀσπάζεται, ἡ «Ἐπιτομὴ τοῦ Ἡσυχίου», βιβλιογραφικὸ λεξικὸ τὸ ὁποῖο μᾶς ἔχει μόνον ἔμμεσα παραδοθεῖ, ἀξιοποιήθηκε ἐκτενῶς ἀπὸ τὸν Φώτιο κατὰ τὴ σύνταξιν τῆς «Βιβλιοθήκης». Συγγραφέας τῆς «Ἐπιτομῆς» εἶναι πιθανότατα ὁ γνωστὸς διάκονος Ἰγνάτιος († 845), ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ ἔργο αὐτὸ μεταξὺ 843-845. Ὁ συνδυασμὸς, ἐπομένως, τῆς πρεσβείας πρὸς τοὺς Ἄραβες τὸ 845 μὲ τὴν «Ἐπιτομὴ τοῦ Ἡσυχίου» πού συντάχθηκε μεταξὺ 843 καὶ 845, ὁρίζει τὸ *terminus post quem* τῆς «Βιβλιοθήκης»².

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ διατυπώσω ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν πιθανὴ σχέση «Βιβλιοθήκης» καὶ «Ἐπιτομῆς τοῦ Ἡσυχίου». Ξενίζει, καταρχῇ, τὸ ἐλάχιστο διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωσι τῆς συγγραφῆς τῆς «Ἐπιτομῆς» καὶ τὴν κυκλοφορία τῆς ἕως τὴν ἀξιοποίησίν της ἀπὸ τὸν Φώτιο. Μὲ βάση τὰ παράλληλα χωρία πού παραθέτει ὁ Treadgold συνάγεται ὅτι ἡ διάρθρωσι τοῦ περιεχομένου τῆς «Βιβλιοθήκης» καθὼς καὶ ἡ διάταξι τῆς ὕλης ὑπαγορεύτηκαν ἀπὸ τὴν «Ἐπιτομὴ»³. Σύμφωνα μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ ἴδιου μελετητῆ, ὁ Φώτιος χρησιμοποίησε τὴν «Ἐπιτομὴ τοῦ Ἡσυχίου» σὲ 23 τουλάχιστον σημεῖα τῆς «Βιβλιοθήκης»⁴. Μετὰ ὅμως ἀπὸ σχετικὸ ἔλεγχον ὅλων αὐτῶν τῶν σημείων κατέληξα σὲ διαφορετικὰ συμπεράσματα: πουθενά, σχεδόν, ὁ Φώτιος δὲν φαίνεται νὰ ἐξαρτᾶται ἀπευθείας ἀπὸ τὸ ὑποτιθέμενον πρότυπό του. Ἐπιπλέον, στοὺς κώδικες 79, 90, 121, 209 καὶ 210 δὲν ὑπάρχει οὔτε κἄν ἔμμεση σχέση τῆς «Βιβλιοθήκης» μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἰγνατίου⁵. Πιστεύω ὅτι εἴμαστε πολὺ πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα ἢ

1. Treadgold, ὁ.π., σελ. 34-36.

2. Ὁ.π., σελ. 31 κέ., σελ. 52 κέ. Σημειῶνω ὅτι ἀντίθετα μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ Treadgold, σελ. 52 σημ. 1, ὁ Krumbacher γνωρίζει τὴ μελέτη τοῦ Wentzel καὶ παραπέμπει σ' αὐτήν: K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, Μόναχο 1897², σελ. 325.

3. Treadgold, ὁ.π., σελ. 53-57.

4. Βλ. τὸ σχετικὸ πῖνακα ἀρ. VII τοῦ βιβλίου τοῦ Treadgold, σελ. 188-189.

5. Παραθέτω δύο παραδείγματα μὲ βάση τὶς ἐνδείξεις τοῦ Treadgold: Βιβλιοθήκη κώδ. 209 (Δίων ὁ Προυσαεὺς): 165a 32-165b 8 (Henry). Ἔστι μὲν τὴν πατρίδα Προυσαεῖς, φυγὰς δ' ἐγεγόνει ταύτης τυραννίδος ἐκκλίνων δουλείαν, καὶ πολλὴν ἐπῆλθε πλανώμενος γῆν. Λεξιὸς δὲ περὶ τοὺς λόγους ἔδοξεν εἶναι, καὶ μάλιστα τοὺς ὅσοι ῥυθμίζουσιν συμβουλεύουσιν τὰ ἤθη. Ἰκμασε δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ βασιλέως Τραϊανοῦ, καὶ πλείστον διέτριψε χρόνον παρ' αὐτῶν, καὶ τῆς ὅτι μάλιστα τιμῆς καὶ δεξιότητος ἔτιχεν, ὡς καὶ συγκατέθεσθαι αὐτὸν τῷ βασιλεῖ ὀχήματι. Παῖς μὲν οὖν ἦν οὗτος Πασικράτης, σοφιστῆς δὲ καὶ φιλόσοφος τὸ ἐπιτήδευμα. Ἐπὶ τοσοῦτον δ' αὐτὸν τῆς κατὰ τὸ σχῆμά φασι σεμνότητος ἀντιποιεῖσθαι, ὡς καὶ λεοντὴν πολλὰκις ἐνημμένον ποιεῖσθαι τὴν πρόοδον. Φωνὴν δ' ἡγεμαίαν ἠφίει καὶ σταθεράν. Καὶ σχολαῖον μὲν ἄλλ' οὐκ ἀναβεβλημένον βῆδισμα, καὶ τᾶλλα

θεωρήσουμε τις όποιες αντιστοιχίες που υπάρχουν ανάμεσα στη «Βιβλιοθήκη» και στην «Έπιτομή του Ήσυχίου» ως προερχόμενες από κοινή πηγή, από την όποιαν άντλοϋν και οι δύο συγγραφείς.

Ή από ό,τι προηγήθηκε είναι, νομίζω, φανερό ότι οι ένδειξεις μας δέν έπαρκοϋν για να προχωρήσουμε στη χρονολόγηση τής «Βιβλιοθήκης» βασισμένοι, κατά κύριο λόγο, στα δεδομένα τής έπιστολής προς τον Ταράσιο. Θα πρέπει, έπιπλέον, να σημειώσουμε τή δυσπιστία με την όποιαν ένα μικρό, αλλά όχι άσημαντο, τμήμα τής έπιστημονικής κοινότητας αντιμετώπισε τον πρόλογο τής «Βιβλιοθήκης» σέ άντιδιαστολή με τó υπόλοιπο έργο. Ήφεται ή ό Krumbacher, ό όποιος ύποστήριξε ότι ό πρόλογος δέν πρέπει να έρμηνεύεται κατά λέξη, ένω δέν απέκλεισε τή πιθανότητα ή έπιστολή προς τον Ταράσιο να γραφτηκε έπίτηδες έτσι¹. Ή δυσπιστία έπιτείνεται και από τήν προβληματική χειρόγραφη παράδοση του προλόγου: συγκεκριμένα, τó πρώτο φύλλο του χφ. Marcianus gr. 450 που τον παραδίδει, δέν βρίσκεται σέ καλή κατάσταση, ένω παρουσιάζει και πολλά χάσματα. τά όποια δυσχεραίνουν σημαντικά τήν κατανόηση του κειμένου². Μήπως αυτά άκριβώς τά κενά ύποδηλώνουν τελικά κάποια χρονική άπόσταση ανάμεσα στον πρόλογο και τó κυρίως έργο:

των κινήματων ούκ ασύμφωνα. Ήσυχός δ' ήν και ούδέ μέγας τó σώμα. Τοϋτον πολλοί φασι και ποικίλους γράφαι λόγους: οι δ' εις ήμετέραν φθάσαντες γνώσιν τον π' έπλήροιν αριθμόν. Χρισόστομον δ' αυτών οι λόγοι τή κατ' αυτών γενεά διδώσασιν έπινομάζειν. Σούδα II, 117, 4-10 (Adler): Αίωv ό Πασικράτορ, Πρωσαιός, σοφιστής και φιλόσοφος, όν Χρισόστομον εκάλεσαν, άντεποιείτο δε σεμνότητος ως και λιοντήν φορών προίεναι. ήν δε λεπτός τó σώμα και διέτριψε τó πλείστον παρ ά Τραϊανώ τώ Καίσαρι, ως και συγκαθέζεσθαι εν τώ βασιλικώ όχήματι. Έγραψεν Ει φθαρτός ό κόσμος, Έγκώμιον Ήρακλέους και Πλάτωνος, Ήπερ Όμηρον προς Πλάτωνα δ', Περύ των Ήλεξάνδρον άρετών η' Οδτος διαβάλλει και τον Όμηρον ως ψευδώς τά περι τó Ήλιον γεγραφότα. Βιβλιοθήκη κώδ. 210 (Καισάριος) 168b 19-20 (Henry): Είναι δι φασι Γρηγορίον, ού τó θεολόγος έπώνυμον, τον συγγραφέα άδελφόν. Σούδα III, 86, 1-2 (Adler): Καισάριος, ό Γρηγορίον του Θεολόγον άδελφός, έγραψε διάφορα, και Κατά Έλλήνων.

1 Krumbacher, *Geschichte*, σελ. 519. Ή άποψη αυτή γίνεται δεκτή από τον Halkin, *La date de la composition*. (όπ., σελ. 165 σημ. 5), άλλ' όχι και από τον Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 19.

2. Ή από τó άλλο βασικό χφ. τής «Βιβλιοθήκης», τον Marcianus gr. 451, έχει εκπέσει τó πρώτο φύλλο, με άποτέλεσμα να μην παραδίδεται ό πρόλογος. Για τήν άποκατάσταση του προλόγου έχει έργαστεί ό C. Corroia, *Contributo alla restituzione del testo della lettera a Tarasio, proemiale della Bibliotheca di Fozio*, *Rivista di Studi Bizantini e Neoflenici* 12-13 (1975-76), σελ. 129-153 και τó ούδίου, *Secondo contributo alla restituzione del testo della lettera a Tarasio, proemiale della Bibliotheca di Fozio*, *Annali Fac. di Lett. Università di Napoli* 21/9 (1978-79), σελ. 73-82. Βλ. ήμως και Treadgold, *The Preface of the Bibliotheca of Photius...* (όπ., σελ. 167 σημ. 3), και τó ιδιαίτερα χρήσιμο πρόσφατο δημοσίευμα των T Hagg - W. Treadgold, *The Preface of the Bibliotheca of Photius once more*, *Symbolae Osloenses* 61 (1986), σελ. 133-138. Ήπου κριτική των μετετών του Corroia (κυρίως) και του Treadgold

ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ» ΜΕ ΆΛΛΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ

Τὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε γιὰ τίς πηγές τῆς «Βιβλιοθήκης» εἶναι λιγοστά, μολονότι ἐνδεχόμενη ἐξακρίβωσή τους θὰ μπορούσε νὰ καθορίσει, ὅπως ἔχει ἤδη λεχθεῖ, τὸ χρόνο σύνθεσης τοῦ ἔργου¹. Ἐπιπλέον, δὲν ἔχει ὡς σήμερα μελετηθεῖ ἡ σχέση πού ἴσως ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ «Βιβλιοθήκη» καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ φωτιακοῦ corpus². Πρὶν ἀπὸ τὸ ἐγγείρημα τοῦ Treadgold³ ὁ Halkin ὑποστήριξε ὅτι ὁ κώδικας 252 τῆς «Βιβλιοθήκης» (Βίος Γρηγορίου πάπα Ρώμης) προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο λατινικὸ Βίος, ὁ ὁποῖος δὲν γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 875· κατὰ συνέπεια ἡ «Βιβλιοθήκη» πρέπει νὰ συντάχθηκε μετὰ τὴν τελευταία αὐτὴ χρονολογία⁴. Μολονότι πρόκειται γιὰ ἰδιαίτερα ἐλκυστικὸ ἐπιχείρημα, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ χρῆση κοινῆς πηγῆς, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἀντλοῦν καὶ οἱ δύο Βίοι⁵. Ἔτσι ὁ λατινικὸς Βίος τοῦ Γρηγορίου δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καθοριστικὸς γιὰ τὴ χρονολόγησή τῆς «Βιβλιοθήκης».

Ἐπάρχουν ὅμως καὶ μερικὰ ἄλλα σημεῖα τῆς «Βιβλιοθήκης» πού εἶναι σημαντικότερα γιὰ τὴν ἔρευνά μας. Στὸν κώδικα 52 γίνεται σαφὴς ἀναφορὰ στοὺς Παυλικιανούς: . . . καὶ ἄλλα ἄττα ἀθέμιτα διεβέβλητο, ἃ τοῖς Μεσσαλιανοῖς καὶ ποιεῖται καὶ λέγεται, καθὼς καὶ ἡμεῖς, ὡς οἶόν τε ἡμῖν, τινὰς τῆς τοιαύτης πλάνης ἀπάγοντες, ἅρι βλαστάνειν ἐκεῖθεν ἀρξαμένους πολλὴν σηπεδόνα . . . ἐπιβοσκομένην ἐωράκαμεν⁶. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Φώτιος εἶχε συνθέσει ἐναντίον τῶν Παυλικιανῶν ἀξιόλογη πραγματεία, ἡ ὁποία γράφτηκε γιὰ

1. Βλ. παραπάνω σελ. 166.

2. Ἐξάφραση ὁ Mango, *The Availability of Books*, σελ. 40-41, ὁ ὁποῖος ἔδειξε ὀρισμένες ἀναλογίες ἀνάμεσα στὴ «Βιβλιοθήκη» καὶ τίς «Ὁμιλίαι» τοῦ πατριάρχου, οἱ ὁποῖες, ὅμως, δὲν ἔπεισαν, ὅπως θὰ ἔπρεπε ἴσως, τὸν Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 32-33.

3. Βλ. παραπάνω σελ. 171-172.

4. Halkin, *La date de composition*, σελ. 414-417.

5. Βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ B. Hemmerding, *Le "Codex" 252 de la Bibliothèque de Photius* (β.π., σελ. 170 σημ. 3), τῆς Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 358 σημ. 63, τοῦ Lemerle, *Humanisme*, σελ. 38 σημ. 49 (39), τοῦ Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 30-31, καὶ πρόσφατα τοῦ A. Nōgara, *Il codice 252 della "Biblioteca" di Fozio*, *Aevum* 54 (1980), σελ. 280-282. Ἀντίθετα ὁ Τσαντσάνογλου, *Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου*, σελ. 25-30 καὶ ὁ Mango, *The Availability of Books*, σελ. 38 κέ. ἀποδέχονται τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Halkin. Θὰ πρέπει τέλος νὰ σημειώσουμε καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ F. Halkin, *Une courte Vie latine inédite de saint Grégoire le Grand traduite du grec*, *Mélanges Eugène Tisserant*, τόμ. Δ' (Studi e Testi, 234), Βατικανὸ 1964, σελ. 382-383 [= *Recherches et documents d'hagiographie byzantine* (Subs. Hagiographica, 51), Βρυξέλλες 1971, σελ. 240-241 καὶ σελ. 308-309, ὅπου ὁ συγγραφέας κρίνει τίς ἀπόψεις τῆς Ahrweiler καὶ τοῦ Dvornik].

6. Βιβλιοθήκη κώδ. 52 (Σύνοδος ἐν Σίδῃ) 13b 11-16 (Henry).

κάποιον πρώην παυλικιανό ονομαζόμενο Βέρζελι· με την επάνοδό του στην Ὀρθοδοξία ὁ ἄγνωστος Βέρζελης ἔλαβε τὸ ὄνομα Νικηφόρος¹. Ἡ πρώτη σύνταξη τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοποθετεῖται στὰ χρόνια τῆς πρώτης πατριαρχίας τοῦ Φωτίου ἢ καὶ λίγο νωρίτερα². Τὸ κείμενο ἀναθεωρήθηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸν πατριάρχη καὶ κυκλοφόρησε μεταξὺ 871/72 σὲ νέα καὶ ἀρκετὰ ἐκτεταμένη μορφή³. Ὁ Treadgold συνέδεσε τὸ παράθεμα τοῦ κώδικα 52 τῆς «Βιβλιοθήκης» μετὰ τὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ ἀντιμανιχαϊκοῦ ἔργου τοῦ πατριάρχη, τὴν ὁποία, διαφοροποιούμενος ἀπὸ τὸν Lemerle, χρονολογεῖ γύρω στὸ 843⁴. Διερωτώμαι, ὅμως, μετὰ ποιὸ κριτήριον ὁ κώδικας 52 σχετίζεται μετὰ τὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ «Κατὰ Μανιχαίων» καὶ ὄχι μετὰ τὴν δεύτερη. Ἄλλωστε, ὁ τίτλος τῆς δευτέρας ἐκδοσης τοῦ ἔργου παρουσιάζει τὶς ἴδιες ἀν ὄχι μεγαλύτερες ὁμοιότητες μετὰ τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ κώδικα 52: . . . Φωτίου . . . ἐν συνόψει διήγησις τῆς νεοφανοῦς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως⁵. Στὴν δευτέρα αὐτὴ περίπτωση εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Φώτιος μελετοῦσε κρατώντας σημειώσεις, τὶς ὁποῖες ἀξιοποιοῦσε κατὰ περίπτωσιν.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν χρονολόγησιν τῆς «Βιβλιοθήκης» στὴ νεαρὴ ἡλικία τοῦ Φωτίου, καὶ ἐνισχύονται ἀπὸ συμπληρωματικὰς ἐνδείξεις, ὅπως τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν κώδικα 189: . . . Οὗτος [= Νικόλαος Δαμασκηνός] καὶ Ἀσσυριακὴν ἱστορίαν ἐν πολυστίχῳ βιβλίῳ, ὅσα παλαιὰ μνήμη ἀναγνωσμάτων ἔχομεν, καταλέλοιπεν⁶. Νομίζω ὅτι ἡ ἔκφρασις «παλαιὰ μνήμη» δηλώνει τὴν μεγάλη χρονικὴ ἀπόστασιν πού χωρίζει τὴν ἀνάγνωσιν ἀπὸ τὴν καταγραφὴν, ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἀπὸ μνήμης σύνθεσιν ὁλόκληρης τῆς «Βιβλιοθήκης». Ὅπως εἶχε παλαιότερα ὑποστηρίξει ὁ Wilson⁷.

1. P. L e m e r l e (ἐπιμ.), *Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure*, TM 4 (1970), σελ. 180-183. Ἡ ὑπόθεσις ἐργασίας τῆς Ahrweiler (*Sur la carrière de Photius*, σελ. 361-363) ὅτι ὁ Βέρζελης εἶναι δυνατὸ νὰ ταυτιστεῖ μετὰ τὸν πολὺ γνωστὸ πρωτοασηκρήτη Ζήλικα, ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὸν Lemerle (*Humanisme*, σελ. 183, σημ. 26· βλ. καὶ τὴν ἐπόμενη σημείωσιν) ἀλλὰ συζητεῖται ἀπὸ τὸν T r e a d g o l d, ὁ.π., σελ. 29.

2. P. L e m e r l e, *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques*, TM 5 (1973), σελ. 42-44, 47.

3. L e m e r l e, *Les sources grecques . . .*, σελ. 120-173 καὶ τ ο ὕ ἴ δ ι ο υ, *L'histoire des Pauliciens . . .*, σελ. 39-40, 47.

4. T r e a d g o l d, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 29 καὶ σημ. 37.

5. L e m e r l e, *Les sources grecques*, σελ. 121, 1-2.

6. Βιβλιοθήκη κώδ. 189, 146α 12-14 (Henry). Βλ. τὴν κριτικὴν τοῦ Wilson γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Treadgold δημοσιευμένην στὸ *Speculum* 57 (1982), σελ. 944 καθὼς καὶ ὅσα γράφει ὁ ἴδιος ὁ W i l s o n, *Scholars of Byzantium*, σελ. 93.

7. N. G. W i l s o n, *The Composition of Photius' Bibliotheca*, Greek, Roman and Byz. Studies 9 (1968), σελ. 451-455, τ ο ὕ ἴ δ ι ο υ, *Two Notes on Byzantine Scholarship*, Greek, Roman and Byz. Studies 12 (1971), σελ. 559-560, ἀλλὰ καὶ πρόσφατα *Scholars of Byzantium*, σελ. 96-98. Βλ. τὴν σχετικὴν ἀνταπάντησιν τοῦ T. H a g g, *Photius at Work: Evidence from the Text of Bibliotheca*, Greek, Roman and Byz. Studies 14

“Ένα ακόμη στοιχείο, τὸ ὁποῖο εἶναι δυνατὸ νὰ συμβάλει σὲ μιὰ νέα χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης», σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν τρόπο μελέτης τοῦ Φωτίου, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τοὺς Ἀρμενίους. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ Βαγρατίδης ἡγεμόνας τῆς Ἀρμενίας Ἀσώτιος (Ašot) ἀναγνωρίστηκε τὸ 862 ἀπὸ τὸν Χαλίφη «ἄρχων τῶν ἀρχόντων» τῆς Ἀρμενίας, τίτλο τὸν ὁποῖο τὸ Βυζάντιο ἔσπευσε ἐπίσης νὰ ἀναγνωρίσει¹. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀρχίζει ἡ προσέγγιση τοῦ πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ τὴν Ἀρμενικὴ ἐκκλησία. Στὴν ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ προσέγγιση, τῆς ὁποίας κορυφαῖο γεγονός εἶναι ἡ σύνοδος τοῦ Sirakawan (862), εἶναι ἀναμειγμένο τὸ ὄνομα τοῦ Φωτίου². Πράγματι, δύο τουλάχιστον ἐπιστολὲς τοῦ πατριάρχη, οἱ ὁποῖες ἀπευθύνονται στὸν Ἀσώτιο καὶ τὸν καθολικὸ Ζαχαρία, εἶναι γνωστές³, καθὼς καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀσωτίου πρὸς τὸν Φώτιο γραμμὲν ἀπὸ τὸν Sahak, γραμματέα τοῦ ἡγεμόνα τῶν Ἀρμενίων⁴. Πολλοὶ ἐπιστήμονες διατύπωσαν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀuthenticότητά τῶν ἀνωτέρω κειμένων, ἐνῶ σήμερα εἶναι πλέον βέβαιο ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Ζαχαρία εἶναι ἀπόκρυφη⁵. Τέλος,

(1973), σελ. 213-222.— Τοῦ ἴδιου, *Photios als Vermittler antiker Literatur*, Οὐψάλα 1975, σελ. 197 κέ. Χρήσιμη καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ Mango, *The Availability of Books*, σελ. 42 σημ. 64. Ὁ Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 14-15, 81 κέ. συντάσσεται, πολὺ ὀρθά, μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Hägg. Ἐς σημειωθεῖ, πάντως, ὅτι οἱ ὑποθέσεις στὶς ὁποῖες προβαίνει ὁ Treadgold, σελ. 63-64, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ ἀπόσπασμα τοῦ κώδικα 189 ποὺ προαναφέραμε, δὲν ἔχουν ἰσχυρὴ θεμελίωση.

1. Βλ. σχετικὰ J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard*, Λισαβόνα 1980, σελ. 344.

2. Ὁ.π., σελ. 344-345.

3. Τὸ ἀρχικὸ ἐλληνικὸ κείμενο τῶν δύο αὐτῶν ἐπιστολῶν ἔχει χαθεῖ καὶ μᾶς ἔχει παραδοθεῖ μόνον ἡ ἀρμενικὴ μετάφραση, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Φωτίου τοῦ ἀγιοτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τὸ περὶ τοῦ τάφου τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὑπόμνημα καὶ ἄλλα τινὰ πονημάτια τοῦ αὐτοῦ*, Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik 11 (1892), σελ. 210-213 καὶ 179-210 ἀντίστοιχα· λατινικὴ μετάφραση τοῦ ἀρμενικοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν ὑπάρχει στὴν PG 102, στ. 714-718 καὶ 703-714. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀσώτιο βλ. τὴν πρόσφατην μετάφραση τοῦ B. Outtier, δημοσιευμένη στὴν ἔκδοση Photii... Epistulae et Amphilocheia, τ. III, ἀρ. 298 (Laourdas - Westerink). Βλ. ἐπίσης Grumel, *Regestes*, ἀρ. 515 καὶ 473 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία· πρβλ. Laurent, *Arménie*, σελ. 345 καθὼς καὶ τὶς ἐπόμενες σημειώσεις.

4. Ἐκδοση τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Φωτίου... πονημάτια*, ὅ.π., σελ. 214-226· πρβλ. Laurent, *Arménie*, σελ. 345.

5. Ἦδη ὁ J. Hergentröther, *Photius Patriarch von Konstantinopel*, τόμ. Α', Regensburg 1867, σελ. 482 κέ. ἦταν ἰδιαίτερα σκεπτικὸς· ἀντίθετη ἄποψη εἶχαν ὁ Grumel, *Regestes*, ἀρ. 473 καὶ ὁ Laurent, *Arménie*, σελ. 345-348. Ὅμως ὁ Garitte, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε καὶ σχολίασε ἐκτενῶς τὴν πολὺ γνωστὴ «Διήγησιν» τῶν γεγονότων τῆς Ἀρμενίας, ἔδειξε ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Ζαχαρία, μὲ τὴν ὁποίαν, ἄλλωστε, σχετίζεται ἡ «Διήγησις», δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ τὸν πατριάρχη. Βλ. G. Garitte

παραμένει πάντοτε ανοικτό το πρόβλημα της χρονολόγησης της αλληλογραφίας αυτής, εφόσον όρισμένοι την τοποθετούν κοντά στη σύνοδο του Sirakawan, ενώ άλλοι κλίνουν προς την εποχή της δεύτερης πατριαρχίας του Φωτίου¹.

Η αυθεντικότητα και η χρονολόγηση των επιστολών προς τους Άρμενίους έλαβε νέα διάσταση μετά τη μερική δημοσίευση από τον Darrouzès δύο άγνωστων επιστολών του Φωτίου προς τον Άσώτιο και τον καθολικό Ζαχαρία². Ότι οι επιστολές είναι αυθεντικές δεν χωρεί αμφιβολία· ο Άθηναϊκός κώδικας 2756, ο οποίος τις παραδίδει, έχει έντελως ξεχωριστή θέση στη χειρόγραφο παράδοση του φωτιακού έργου³. Τα ίδια αυτά κείμενα επανεκδόθηκαν πρόσφατα από τον Westerink, ο οποίος βασίστηκε και στα κατάλοιπα Λαούρδα⁴. Από τις δύο νέες επιστολές που προστίθενται στο αρμενοβυζαντινό ζήτημα, θα μάς απασχολήσει στη συνέχεια η πρώτη, που απευθύνεται στον Άσώτιο. Ο Darrouzès την χρονολογεί γύρω στο 862⁵, αλλά η χρονολογία αυτή δεν γίνεται αποδεκτή από τον Westerink, ο οποίος αντιπροτείνει το 878/79⁶. Και είναι σχεδόν βέβαιο ότι η δεύτερη αυτή χρονολόγηση είναι ασφαλής, εφόσον από απλή ανάγνωση της επιστολής προκύπτει ότι έχει προϋπάρξει εκτεταμένη ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα στον Άσώτιο και τον Φώτιο, όπως άλλωστε συνάγεται και από την επιστολή αρ. 298, γραμμένη το 877/878, η οποία, όπως ήδη αναφέραμε, μάς έχει παραδοθεί μόνον σε αρμενική μετάφραση⁷. Στην επιστολή αυτή απάντησε ο Άσώτιος, πάντοτε μέσω του Sahak⁸, για να ανταπαντήσει ο Φώτιος· ακριβώς η τελευταία επιστολή του πατριάρχη προς τον Sahak/Άσώτιο είναι το κείμενο που μάς ενδιαφέρει.

Σημειώνουμε ότι μέχρι σήμερα ήταν γνωστή μία ακόμη επιστολή προς τον 1 e, *La Narratio de Rebus Armeniae* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium...], τ. 132, Subs. 4], Louvain 1952, σελ. 370-375. Πρβλ. τις αξιόλογες συμπληρώσεις του Canard στο έργο του Laurent, *Arménie*, σελ. 348-351, όπου και κριτική παρουσίαση της πρόσφατης βιβλιογραφίας. Την άποψη του Garitte αποδέχεται και ο Outtier, *Photii... Epistulae et Amphilochia*, τ. III, σελ. XI (το βιβλίο του Z. A. I. e. k. s. i. d. z. e, *Arsenius Saparanus, De Iberorum et Armeniorum separatione (Iberice)*, Tbilisi 1980, στο οποίο παραπέμπει ο Outtier, μου είναι, δυστυχώς, απρόσιτο).

1. Laurent, *Arménie*, σελ. 347, 348 κέ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία με τις ενσωματωμένες προσθήκες του Canard.

2. J. Darrouzès, *Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens*, REB 29 (1971), σελ. 137-181.

3. Βλ. Darrouzès, *ό.π.*, σελ. 137 και σημ. 1-2, 138. Πρβλ. Photii... Epistulae et Amphilochia, τ. I, σελ. VIII (Laourdas - Westerink).

4. Photii... Epistulae et Amphilochia, αρ. 284 (Άσώτιος) και 285 (Ζαχαρίας).

5. Darrouzès, σελ. 138. Πρβλ. και τα έκτενη σχόλια του Canard στο Laurent, *Arménie*, σελ. 351-354.

6. Photii... Epistulae et Amphilochia, αρ. 284, σελ. 1-3, όπου και κριτική της προγενέστερης βιβλιογραφίας.

7. Βλ. παραπάνω σελ. 175 και σημ. 3.

8. Βλ. παραπάνω σελ. 175 και σημ. 4.

Ἄσώτιο, γιὰ τὸ ἴδιο πάντοτε θέμα, γραμμένη ἀπὸ τὸν Νικήτα Βυζάντιο «ἐκ προσώπου τοῦ πατριάρχου» (= Φωτίου). Ἡ ἐπιστολὴ αὐτή, ἡ ὁποία παραδίδεται στὰ ἑλληνικά¹, ἔχει τοποθετηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Grumel στὴ δευτέρη πατριαρχία τοῦ Φωτίου². Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ Νικήτας περιλαμβάνει στὸ κείμενό του πολλὰ κατὰ λέξη παραθέματα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Sahak, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἐπιδίωκε νὰ ἀντικρούσει τὰ ἐπιχειρήματά του³. Τὰ ἴδια χωρία παραδίδονται *verbatim* καὶ στὴ νέα ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Ἄσώτιο⁴, γιὰ νὰ ἐνισχυθεῖ ἔτσι ἡ ὑπόθεση ὅτι καὶ οἱ δύο ἐπιστολὲς γράφτηκαν σχεδὸν ταυτόχρονα καὶ γιὰ τὸν ἴδιον σκοπὸ.

Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς στὸν Ἄσώτιο καὶ τὸν Νικήτα, προξενεῖ ἰδιαίτερη ἐντύπωση ἡ ἐκτεταμένη χρῆση ποὺ γίνεται στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου παραθεμάτων ἀπὸ δύο κώδικες τῆς «Βιβλιοθήκης», τοῦ κώδικα 229 (Ἐφραίμ Ἀντιοχείας) καὶ τοῦ κώδικα 230 (Εὐλόγιος Ἀλεξανδρείας)⁵. Τὰ ἀποσπάσματα αὐτά, ὅπως φαίνεται καὶ στὸν πίνακα ἀντιστοιχιῶν⁶, παρατίθενται συνήθως αὐτολεξεῖ καὶ φαίνεται ὅτι ἔχουν ἐπιλεγεῖ μὲ ἰδιαίτερη προσοχή. Ἡ στενὴ πλέον σχέση ποὺ παρατηρεῖται σὲ δύο ἔργα τοῦ Φωτίου, τῆ «Βιβλιοθήκη» καὶ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Ἀρμενίους, ὀδηγεῖ σὲ ὀρισμένα συμπεράσματα:

α) Ἡ μορφή ἀλλὰ καὶ ἡ ἔκταση τῶν παραθεμάτων ἀποκλείουν ὅποια-δήποτε εἰκασία γιὰ ρητορικὴ ἢ ἄλλη (;) σχέση ἀνάμεσα στὴ «Βιβλιοθήκη» καὶ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς Ἀρμενίους.

β) Πιστεύω ὅτι ἡ πιθανότητα πρώιμης μελέτης ἀπὸ τὸν Φώτιο τοῦ Εὐλογίου καὶ τοῦ Ἐφραίμ γιὰ τὴ «Βιβλιοθήκη» πρέπει ἐπίσης νὰ ἀποκλειστεῖ. Ἀντίθετα, ἡ ἐνδελεχὴς μελέτη τῶν ἔργων τῶν δύο συγγραφέων, ἡ σύνταξη τῶν δύο λημμάτων τῆς «Βιβλιοθήκης», ἡ προσεκτικὴ ἐπιλογή τῶν πλέον κατάλληλων χωρίων γιὰ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἄσώτιο καθὼς καὶ ἡ συγγραφὴ τῆς ἐν λόγῳ ἐπιστολῆς πρέπει νὰ μὴν ἀπέχουν χρονικά.

γ) Ἡ μεγάλη ἔκταση τὴν ὁποία καταλαμβάνουν στὴ «Βιβλιοθήκη» οἱ κώδικες 229 καὶ 230⁷ ἔχει, πιθανότατα, σχέση μὲ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῶν Ἀρμενίων ἀπὸ τὸ πλούσιο ὕλικό, τὸ ὁποῖο ἀποθησαυρίστηκε στὴ «Βιβλιοθήκη», ἐπιλέγονται τὰ πλέον πρόσφορα, κατὰ

1. PG 105, στ. 587-666.

2. Grumel, *Regestes*, ἀρ. 516· πρβλ. καὶ Laurent, *Arménie*, σελ. 345-354

3. Grumel, ὁ.π.

4. Ἐπιστολὴ ἀρ. 284, 26-31, 116-119, 173-176, 207, 286-287, 815-857 κ.ά. (Laourdas-Westerink).

5. Πρβλ. ὅσα σημειώνει ὁ Westerink, *Photii... Epistulae et Amphilochia*, τ. III, σελ. 3.

6. Ὁ πίνακας (βλ. παρακάτω σελ. 179-181) ἀναπαράγει, μὲ ἐλάχιστες βελτιώσεις, τὸ πολὺ καλὸ πηγολογικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσης Laourdas-Westerink.

7. Κώδ. 229, 249a 31 - 266b 10 καὶ κώδ. 230, 267a - 286b 11 (Henry).

τὴν κρίση τοῦ Φωτίου, χωρὶα γιὰ νὰ περιληφθοῦν στὴν ἐπιστολὴ μὲ τὸ εἰδικὸ δογματικὸ περιεχόμενον.

δ) Ἡ σχέση τῶν δύο κωδικῶν τῆς «Βιβλιοθήκης» μὲ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀσώτιο θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὶς πρώιμες χρονολογήσεις τοῦ ἔργου. Πράγματι, εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολο νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Φώτιος μελετοῦσε θεολογικὰ ἔργα μὲ ἱστορικὸ-δογματικὸ περιεχόμενον καὶ ἀξιοποίησε τὰ πορίσματα τῶν νεανικῶν ἀναγνωσμάτων στὴ γερωντική του ἡλικία. Ἀκόμη, αὐτὴ ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴ «Βιβλιοθήκη» ὡς κείμενον ἐν ἐξελίξει, μὲ τὸ ὅποιο ὁ Φώτιος ἀσχολήθηκε σὲ πολλὰς περιόδους τῆς ζωῆς του, ἀυξάνοντας τὸν ὄγκο του καὶ προσθέτοντας κατὰ περίπτωσιν νέους κώδικες. Ἐτσι ἐρμηνεύονται καλύτερα ὄχι μόνον τὰ χάσματα ποὺ ὑπάρχουν σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ ἡ διαφορετικὴ «μορφὴ» τῶν κωδικῶν 234-280 τῆς «Βιβλιοθήκης», γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Treadgold ὑπέθεσε ὅτι πρόκειται γιὰ σημειώσεις τοῦ πατριάρχου, ποὺ ἐντάχθηκαν στὸν κορμὸ τοῦ ἔργου του χωρὶς καμία ἐπεξεργασία¹.

ε) Παραμένει βέβαια τὸ πρόβλημα τοῦ προλόγου τῆς «Βιβλιοθήκης», ὁ ὁποῖος προδιαθέτει τὸν ἀναγνώστη ὅτι ἐπακολουθεῖ ἔργο ὀλοκληρωμένο. Ἄν ἐξακολουθοῦμε νὰ δεχόμαστε τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ταράσιο ὡς ἀπόλυτη ἀφετηρία γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς «Βιβλιοθήκης», τότε ἡ πιὸ λογικὴ ἐρμηνεία γιὰ τὴν ἀνακολουθία μεταξὺ προλόγου καὶ κειμένου προέρχεται ἀπὸ τὸν Mango, ὁ ὁποῖος προτείνει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ πρόλογος ἀνήκει στὴν πρώτη σύνταξιν τοῦ ἔργου —πρὶν ἀπὸ τὴν πρεσβείαν πρὸς τοὺς Ἀραβες— ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον κείμενον, ὅπως μᾶς ἔχει παραδοθεῖ, εἶναι προϊόν μεταγενέστερης ἐπεξεργασίας².

Ὅλα ὅσα εἰπώθησαν δὲν κλείνουν, βέβαια, ὀριστικὰ τὸ θέμα τῆς χρονολόγησιν τῆς «Βιβλιοθήκης», πιστεύουμε, ὅμως, ὅτι ἀνοίγουν νέες προοπτικὰς ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ ὀδηγήσουν σὲ τελικὴ λύσιν τοῦ προβλήματος. Νεότερες μελέτες, οἱ ὁποῖες θὰ ἀντιμετωπίσουν συνολικὰ τὸ φωτιακὸ φαινόμενο, μὲ καθολικότερες τομὰς στὴν παρουσίασιν τοῦ ὕλικου, θὰ προσφέρουν περισσότερα, μὲ ἐνδεχόμενες συμπληρώσεις καὶ ἀναθεωρήσεις. Πιστεύω ὅτι ἡ μελλοντικὴ ἔρευνα δὲν πρέπει νὰ ἐξετάσει τὴ «Βιβλιοθήκη» μεμονωμένα, μὲ κύριον κριτήριον τὴ μοναδικότητά της, ἀλλὰ σὲ συσχετισμὸ καὶ μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Φωτίου ἴσως τότε μόνον οἱ χρονολογικὰς προσεγγίσεις θὰ γίνουν ἀσφαλέστερες.

Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

1. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 37 κέ.

2. Mango, *The Availability of Books*, σελ. 42-43. Ἀξίζει ἴσως νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ I. Ševčenko, βιβλιοκρίνοντας τὸ ἔργο τοῦ Lemerle, *Premier humanisme byzantin*, ὑποστήριξε ὅτι ἡ «Βιβλιοθήκη», ὅπως μᾶς ἔχει παραδοθεῖ, ἀνήκει στὴ γηραιὰ ἡλικία τοῦ πατριάρχου: *American Historical Review* 79 (1974), σελ. 1534

ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΩΝ

Ἐπιστολή ἀρ. 284	Βιβλιοθήκη
710-712 φησὶ ~ φαμέν	230, 274b 2-4 φησὶ ~ φαμέν
712-715 καὶ ἐν τῇ πρὸς Οὐαλεριανὸν ~ σαρκός	230, 274b 4-8 Καὶ πρὸς Οὐαλεριανὸν ~ σαρκός
719-723 Ἐνταῦθα δηλοῖ ~ ἀνεκήρυξε	230, 274b 26-31 Ὁ μέντοι γε σοφὸς Κύριλλος ~ ἀνεβόησε
723-724 Καὶ πάλιν ~ κατὰ σάρκα	230, 274b 31-33 Καὶ πάλιν ~ κατὰ σάρκα
725 ἀλλὰ ~ Ἀναθεματισμῶν	230, 274b 34-39 Ὁ δὲ αὐτὸς ~ ἔστω
725-728 καὶ μὴν ~ εἰσηγοίμενος	230, 274b 39-42 Καὶ ἐν ~ ἄνθρωπον
740-749 Θεοδώρον γὰρ ~ ἀπωθούμενοι	230, 276a 1-9 Θεοδώρον γὰρ ~ παρωθοῦμενοι
754-758 Ἀκούεις ~ ἀδιάσπαστον	230, 276a 9-14 Ἀκούεις ~ ἀδιάσπαστον
1098-1104 ἐν γὰρ τοῖς Σχολίοις ~ ἐν ἐτέρῳ	229, 262b 21-29 Καὶ ἐν τοῖς σχολίοις ~ ἐν ἐτέρῳ
1113-1117 Καὶ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ ~ ἐν ἑαυτῷ	229, 262b 30-35 Καὶ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ ~ ἐν ἑαυτῷ
1278-1282 Κύριλλος ~ σεσαρκωμένην	229, 258b 16-19 Ἐπεὶ δὲ ~ σεσαρκωμένην
1285-1287 Καὶ μάλιστα ~ ἐδογματίζει	229, 259a 32-34 καὶ μάλιστα ~ ἐδογματίζει
1298-1300 Ἐρμηνείων ~ διφνᾶ	229, 262a 3-7 Ἐρμηνείων ~ διφνᾶ
1300-1302 Καὶ πάλιν ~ διπλοῦς;	229, 251a 13-15 Καὶ πάλιν ~ διπλοῦς,
1302-1305 Καὶ ἐν τοῖς Σχολίοις ~ ἀνθρωπότητι	229, 262b 21-26 Καὶ ἐν τοῖς σχολίοις ~ ἀνθρωπότητι
1306-1308 Καὶ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ ~ χαρακτήρ	229, 262b 36-40 Καὶ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ ~ χαρακτήρ
1308-1311 Καὶ μεθ' ἕτερα ~ ἀντίλυτρον	229, 262b 40-263a 2 Καὶ μεθ' ἕτερα ~ ἀντίλυτρον
1318-1322 Ἐπεὶ καὶ ἐν ~ λόγον	229, 263a 2-7 Καὶ ἐν τῷ ~ λόγον
1322-1324 Καὶ ἐν τῷ ~ φύσις	229, 263a 14-17 Καὶ ἐν τῷ ~ φύσις
1325-1328 καὶ ἐν τοῖς Σχολίοις ~ αὐτὰς	229, 263a 37-41 Πάλιν δὲ αὐτὸς ~ αὐτὰς
1328-1331 Καὶ πάλιν ~ Θεός	229, 263a 30-34 Καὶ πάλιν ~ Θεός
1331-1333 Καὶ μὴν ~ μέλλοντα	229, 263a 41-263b 3 Καὶ ἐν ~ μέλλοντα
1334-1338 Καὶ ἐν τῇ ~ νοουμένον	229, 263b 3-9 Καὶ ἐν τῇ ~ νοουμένον
1339-1342 Ὅ ταῦτα φησὶν ~ σκάνδαλον	229, 263b 9-12 Ὅ ταῦτα ~ σκάνδαλον
1345-1348 Οὕτω γὰρ καὶ Βασίλειος ~ ἡ ἀλήθεια	229, 261b 17-21 Ὅσαύτως δὲ λέγει καὶ Βασίλειος ~ ἡ ἀλήθεια»
1348-1351 ἀλλὰ καὶ Γρηγόριος ~ δύο;	229, 256a 21-24 Καὶ ὁ Νύσσης δὲ Γρηγόριος ~ δύο; βλ καὶ 261b 25-29
1351-1355 καὶ μὴν ~ ὁμολογεῖ	229, 259a 2-6 Ὅσπερ καὶ ~ ὁμολογεῖ
1355-1358 Καὶ Ἀμβρόσιος ~ Κύριλλος ὁ ἱερός	229, 251a 25-29 Καὶ Ἀμβρόσιος ~ Κύριλλος· πρβλ. 257a 22-23
1358-1362 Ἐν μέντοι ~ ἐκκλησίᾳ	229, 251a 38-41 καὶ μὴ ὁμολογοῦντας ~ ἐκκλησίᾳ· πρβλ. 257a 1-5
1393-1394 σεσαρκωμένη ~ λογικῇ	230, 272b 16-17 σεσαρκωμένη ~ λογικῇ· πρβλ 277b 5

- 1420-1425 *καὶ ἀκοίειν ~ οἰκονομικῶς* 230, 262b 2-7 *ἐν τῇ πρὸς Σούκηνσον ~ οἰκονομικῶς*
- 1425-1428 *καὶ μεθ' ἕτερα ~ σεσαρκωμένον* 229, 262b 7-12 *Καὶ μεθ' ἕτερα ~ σεσαρκωμένον*
- 1439-1452 *Εἰ μὲν μίαν ~ ὑποστηρίζοντες* 230, 281a 11-19 *Εἰ μὲν μίαν ~ ὑποστήσαντες*
- 1512-1516 *θεοφιλῶς ~ ἐπήνεγκε* 230, 268b 14-22 *Διὰ τοῦτο ~ ἄνθρωπος*
- 1526-1547 *Ἐκατέρα μὲν οὖν ~ ἀποτίσει* Πρβλ. 230, 268b 33-269a 1
- 1548-1559 *Ὡστε σοφῶς τε ~ κενολογοῦντες* Πρβλ. 230, 269a 1-15
- 1559-1562 *Καὶ γὰρ ὁ δυσσεβῆς ~ ἠρώσαντο* 230, 273a 37-40 *Ὁ γὰρ δυσσεβῆς ~ ἠρώσαντο*
- 1564-1567 *Ὀυαλεντίνος ~ φαμὲν* 230, 273a 43-273b 3 *Ὀυαλεντίνος ~ φαμὲν*
- 1567-1570 *Μάνης δέ ~ ἀοράτω* 230, 273b 3-8 *Ναὶ δὴ καὶ ~ ἀοράτω*
- 1572-1579 *Κύριλλος ~ θεραπεύοντας* Πρβλ. 230, 269a 20-24
- 1579-1583 *Ὁ μὲν γὰρ ~ ἐνανθρωπήσαι* 230, 269a 24-31 *Ὁ μὲν γὰρ ~ ἐνανθρωπήσαι*
- 1584-1589 *Ὁ δὲ θερμὸς ~ ἐπρονόμαζεν* 230, 269a 32-38 *Ὁ δὲ θερμὸς ~ ἐμεγάλυνεν*
- 1589-1592 *ἡ μέντοι ὀμιλία ~ φύσει* 230, 269a 38-269b 1 *Ἡ δὲ ὀμιλία ~ φύσει*
- 1593-1596 *ὁ κορυφαῖός φησι ~ πρόσωπον* 229, 256a 14-18 *Εὐθέως ὁ κορυφαῖος ~ πρόσωπον*
- 1599-1604 *Πάλιν δέ ~ μονογενοῦς* 230, 269b 3-11 *Ὅρα δι' ἄλλιν ~ μονογενοῦς*
- 1605-1614 *Ταῦτα δὴ ~ μυστήριον* 230, 269b 11-21 *Ταῦτα οὖν ~ μυστήριον*
- 1614-1618 *Ὅτω τὸν ἀρχιερέα ~ μυστηρίων* 230, 269b 21-26 *Ὅτω τὸν ~ μυστηρίων*
- 1619-1623 *Ὁ δὲ μόνον δέ ~ μεσιτεύοντος* 230, 269b 27-32 *Ὁ δὲ μόνον δέ ~ μεσιτεύοντος*
- 1623-1627 *καὶ ἄλλιν ~ ὁμολογίαν* 230, 269b 32-37 *Καὶ ἄλλιν ~ ὁμολογίαν*
- 1627-1634 *οἷτω μὲν ~ κατάστασιν* 230, 269b 37-270a 3 *Ὅτω μὲν ~ κατάστασιν*
- 1634-1637 *τάς δὲ εὐαγγελικὰς ~ παραδιδόντας* 230, 270a 4-9 *Τὰς δὲ εὐαγγελικὰς ~ παραδιδόντας*
- 1637-1643 *οἷς καὶ ~ ἐκκλησίαι* 230, 270a 9-16 *Οἷς ~ ἐκκλησίαι*
- 1665-1673 *Ἐπικαλεσάντων ~ κυρίους* 230, 270a 27-38 *ἀλλὰ καὶ τινων ~ Κυρίους*
- 1678-1682 *διόπερ καὶ ~ παραινεῖ* 230, 270a 38-41 *καὶ τοὺς ~ ἀποπέμπεσθαι*
- 1697-1703 *καὶ Φλαβιανοῦ ~ ἀρνούμεθα* 230, 271a 23-31 *ἀλλὰ καὶ ~ ἀρνούμεθα*
- 1704-1709 *Πάλιν δέ ~ ὁ αὐτός* 230, 270a 42-270b 6 *Ἀλλὰ μὴν ~ ἀνείχετο*
- 1725-1727 *Πρὸς μέντοι ~ ἔνωσιν* 230, 270b 15-19 *Ὁ αὐτός δέ ~ ἔνωσιν*
πρβλ. 230, 277a 13-16
- 1727-1739 *Ἀλλὰ μὴν ~ ἔνωσιν* 230, 270b 19-33 *Καὶ μὴν ~ ἔνωσιν*
- 1749-1755 *μετ' ὀλίγα ~ σεσαρκωμένην* 230, 270b 34-42 *Μετ' ὀλίγα ~ σεσαρκωμένην*
- 1806-1808 *καὶ μάλιστα ~ ἀποδίδωσιν* 229, 264a 33-35 *Ὅτι δέ ~ διδάσκει*
- 1808-1809 *οἷτω ~ θησαυροῖς* 229, 264a 35-39 *καὶ ~ μορφή*
- 1809 *οἷτω ~ ἰθύντας* Πρβλ. 229, 252a 31-33, 264b 19-23, 252a 16-18, 257a 8-12

1810-1812 οὕτω Παῦλος ~ λαβών	229, 264a 39-264b 1 Καὶ πρὸ τούτων ~ λαβών
1837-1844 Κύριλλος ~ σάρξ	229, 251b 30-33 ἄκουε ~ σάρξ
1841-1842 καὶ Νεστορίῳ ~ οὐσίας αὐτοῦ	229, 251b 35-37 Καὶ πάλιν ~ οὐσίας αὐτοῦ
1844-1848 καὶ πάλιν ~ οὐσίας	229, 251b 38-252a Καὶ πάλιν ~ οὐσίας
1856-1859 ἡ φύσις ~ σεσαρκωμένην	229, 259b 23-27 Κατεχρήσατο ~ σεσαρκωμένην
1861-1863 καὶ ὁ Ῥώμης ~ φύσιν	229, 259b 27-30 Καὶ Ἰούλιος ~ ὀνομάζει
1865-1869 αὐτὸς ὁ νικηφόρος Κύριλλος ~ ~ ἀνάθεμα ἔστω	229, 259b 31-39 ἀλλὰ καὶ ~ ἀνάθεμα ἔστω
1873-1879 ὁ αὐτὸς ~ γραφάς	229, 260a 4-11 Ὁ αὐτὸς ~ γραφάς
1882-1887 διὸ ~ ὁ θεὸς	229, 252a 6-14 ὁ αὐτὸς ~ καὶ ἄνθρωπος
2408-2412 καὶ μαρτυρίας ~ δογματίζουσιν	230, 276b 4-8 Καὶ ὁ θεολόγος ~ ἀμφότερα· πρβλ. 230, 271b 33-35 καὶ 272a 13-19
2984-2985 Εἶτα Λέοντα ~ ὑποπέπτωκε	229, 264b 32-35 ἱεροῦ Λέοντος ~ ὑποπέπτωκεν
3007-3010 Ἐνεργεῖ γὰρ ~ σώματος	229, 258a 33-36 Ἐνεργεῖ ~ σώματος· πρβλ. 264a 14-17
3045-3046 Ἐἴς φησι ~ τυχάνει	229, 265a 18-20 Καίτοι ~ ἵπάρχει

